ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра гуманітарних дисциплін

Труба Р.І., Полянський О.А.

Україна в другій половині XIV – першій половині XVII ст.: литовсько-польська доба території України

Лекція з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Для студентів першого курсу спеціальностей:

017 *Фізична культура і спорт*

014.11 *Середня освіта*

073 *Менеджмент*

227 *Фізична терапія, ерготерапія*

241 *Готельно-ресторанна справа*

242 *Туризм*

“ЗАТВЕРДЖЕНО”

на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін

„31” серпня 2018 р. протокол № 1

Зав.каф _____ О.Полянський

Лекція ІІІ. Україна в другій половині XIV – першій половині XVII ст.: литовсько-польська доба

1. Перший поділ України іноземними державами.
2. Політичне, соціально-економічне, духовно-культурне становище українського народу.
3. Виникнення українського козацтва та утворення Запорозької Січі.
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст.

Література

Пасічник М. С. Історія Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.

Брехуненко В. Морські війни українських козаків / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 80 с. – (Перемоги української зброї).

Іванченко Р. Відродження української держави в часи козаччини та Гетьманщини / Р. Іванченко // Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: МАУП, 2007. – С. 96–111.

Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – 800 с.

Крижанівський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн.: навч. посіб. для вузів. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. / О. Крижанівський. – К.: Либідь, 2000. – 591 с.

Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657. Збірник за документами актових книг. – К., 2008. – 1011 с.

Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій; [пер. з англ. Софії Грачової]. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

Плохій С. Брама Європи / С. Плохій. – Х., 2016. – 496 с.

Полянський О. Історія України : навч. посіб. для семінар. занять / Олег Полянський, Руслана Труба. - Л. : ЛДУФК, 2011. - 468 с.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 6. – 319 с. – (Україна крізь віки).

Уривалкін О. Таємничі грані історії / О. Уривалкін. – К.: КНТ, 2007. – С. 292–317.

Уривалкін О. Таємниці історії України (загадки, події, факти) / О. Уривалкін. – К.: КНТ, 2006. – С. 8–47.

Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський; [упоряд. М.О. Рябий]. – К.: Укр. письменник; Ярославів вал, 2008. – 293 с.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 3 / Д. Яворницький; АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1993. – 558 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

1.Перший поділ України іноземними державами.

Монгольська навала поклала край існуванню Київської Русі та прискорила занепад Галицько-Волинського князівства. Протягом XIV–XVI ст. відбувся перший поділ України іноземними державами: Польщею, Литвою, Московщиною, Угорщиною, Молдовією, Кримським ханством. Це був початок великої трагедії українського народу, що впродовж наступних століть ще чотири рази зазнаватиме насильницького перекроювання своїх етнічних територій. Це впливало на всі сторони життя українського суспільства – політичне, соціально-економічне, духовно-культурне. Адже кожен із загарбників намагався нав'язати нам свої форми політичного устрою, свої соціально-економічні відносини, свою мову, культуру, релігію. Розпочався багатовіковий процес асиміляції українців – полонізація, русифікація, мадяризація, румунізація, онімечування. Нація втрачала свою провідну верству – еліту, з одного боку, а з другого – в боротьбі з іноземними поневолювачами гинули кращі представники народних мас. В силу цих та багатьох інших факторів українська нація формувалася з неповною соціальною структурою, тобто в певні історичні періоди в окремих регіонах України були відсутні, або зовсім незначні за своєю чисельністю, деякі соціальні верстви української національності – землевласники, підприємці, інтелігенція. Ці обставини слід мати на увазі висвітлюючи перше питання семінарського заняття.

Далі потрібно зупинитися на основних етапах та характерних рисах загарбання українських земель іноземними державами. **Можна виділити такі основні етапи включення українських земель до складу Литви:**

I. 1340–1362 рр. – т. зв. «оксамитове», тобто поступове, але активне проникнення та утвердження литовського правління на українських землях. Відбувалося за литовських князів Гедиміна, Ольгерда, Любарта. Литва захопила Волинь, Східне Поділля, Київщину.
II. 1362–1385 рр. – етап т. зв. «ослов'янення» литовських князів. В цей період Велике князівство Литовське (ВКЛ) – своєрідна федерація земель князівств, рівноправними суб'єктами якої були українські землі. Як зазначає Н. Яковенко: «Створене без помітних завойовницьких зусиль Велике князівство Литовське, було державою, в якій титульний народ, у суті речей, тільки назвою і був представлений. Близько 90% його населення складали русини, тобто майбутні білоруси й українці, а співвідношення території, заселеної ними й литовцями, на першу третину XV ст. обраховують як 12:1». Литовські правителі, намагаючись втримати під своїм контролем інкорпоровані землі дотримувались правила: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати».
III. 1385–1480 рр. – етап ліквідації удільних українських князівств і перетворення їх на звичайні провінції Литви, тобто втрата українськими землями залишків автономії. В цей період у литовській державі набирають тенденції до централізму. У **1385р. було укладено Кревську унію**, суттю якої була інкорпорація ВКЛ до складу Польської держави. За

умовами унії литовський князь Ягайло, одружуючись з польською королевою Ядвігою, отримував титул короля Польщі й зобов'язувався «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські до Корони Польської». Така пропольська політика зумовила появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт. Слід зупинитися на суті Городельської унії 1413 р., яка хоч і зміцнила позиції Литви, але в той же час, засвідчила зростаючу дискримінацію православного населення, в т. ч. в управлінні державою.

IV. 1480–1569 рр. – етап посилення литовсько-московської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі». Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав, у часі збіглися з піднесенням Московського князівства, яке почало претендувати на т. зв. «третій Рим».

Цей період завершився укладенням **Люблінської унії 1569 р**. – угоди про об'єднання Польського королівства та Литовського князівства в єдину державу – Річ Посполиту. Унія прискорила експансію на українські землі польських феодалів, що не лише призводило до посилення соціального гніту нижчих верств, а й до жорсткого національного гноблення, перманентних утисків і дискримінації українців на релігійному ґрунті, полонізації і ренегатства української еліти, яка втрачала свої національно-державницькі устремління і поступово – етнічну ідентичність.

Висвітлюючи питання про польську експансію в Україну слід виокремити в ній такі етапи:

I. 1340–1349 рр., коли польський король Казимир III організував два походи в Галицько-Волинські землі. Під час першого у 1340 р. було захоплено Львів, здобуто і пограбовано Львівський замок, де захоплено коронаційні відзнаки галицьких князів, в т.ч. знамениту корону Данила Галицького. Та утвердитися тут поляки на даному етапі не змогли. Влада перейшла до рук галицьких бояр на чолі з Дмитром Дедьком і Галицька земля майже 10 років залишалася боярською олігархічною республікою. Після смерті Дмитра Дедька Казимир III вдруге разом з союзниками угорцями напав на Галицько-Волинські землі.

II. 1349–1387 рр., коли розпочалася майже сорокарічна війна між Польщею і Угорщиною, з одного боку та Литвою з другого за галицько-волинську спадщину. В результаті Галичина і Західна Волинь у 1387 р. були остаточно захоплені Польським королівством. Тут було утворено Руське воєводство з центром у Львові, що складалося з п'яти земель (повітів): Львівської, Галицької, Сяноцької, Перемишльської та Холмської, а також Белзьке та Подільське воєводства (останнє з центром у Кам'янці-Подільському).

III. Буковина з Бессарабією у другій половині XIV ст. увійшла до складу Молдавського князівства й тут утворили три волості: Чернівецьку, Хотинську і Сучавську. На початку XVI ст. Молдова, разом з українськими

територіями, потрапила під владу турецької Османської імперії, яка утворила на Буковині військово-адміністративну одиницю – Хотинську райю.

IV. Ще першій половині XI ст. почалося захоплення Закарпаття Угорщиною, яке остаточно завершилося у XIII ст. З того часу і аж до XX ст. ці землі були північною прикордонною областю Угорського королівства. На Закарпатті було запроваджено угорський адміністративно-територіальний устрій – т.зв. комітати або жупи: Спишський, Земплинський, Шаришський, Ужанський, Угочанський, Березький, Мароморський.

V. Ще одним поневолювачем українських земель стало Московське князівство, яке у своїх великодержавних прагненнях намагалося ідеологічно обґрунтувати свою загарбницьку політику. З XV ст. Московщина починає активно вживати назви «Русь», «Руська земля», «Росія», щоб згодом сформувати політико-ідеологічну доктрину Москви як «Третього Риму».

Зростання могутності Москви супроводжувалося посиленням самодержавної влади царя, паралельно зростали великодержавні апетити московських правителів. Об'єктом зацікавлень Московщини стають Чернігово-Сіверщина і, навіть, Волинь. Внаслідок, протягом XV–XVI ст. спалахнули московсько-литовські війни, під час яких ряд дрібних князівств Чернігово-Сіверщини перейшли під васальну зверхність Москви. Так, у 1482–1503 рр. Велике князівство Литовське втратило практично все давнє Чернігівське князівство із 319 містами і 70 волостями, включно з Черніговом, Путивлем, Стародубом, Новгород-Сіверським.

Зважаючи на те, що в подальших десятиліттях й століттях експансія Москви на українські землі посилювалась, вважаємо доцільним навести оцінки цієї агресивної політики істориками різних поколінь. Так, Михайло Грушевський характеризуючи українсько-польсько-литовсько-московські взаємини пише, що на початках, коли «литовським правителям треба було Руси, бо відносини з Польщею були напружені», литовці зробили «важну уступку українським людям» – надавши широку автономію Волині та Київському князівству. Але згодом, коли «відносини Литви з Польщею вирівнялися … Не маючи над собою ніякої грози, вони тепер уже не вважали потрібним рахуватися з українськими … панами, хотіли всім правити самі, не полишаючи їм нічого. … Ся подія зробила сильне враження на Україні … З жалем згадували, як колись Литва київським князям давала дань ликом та віниками в своїй бідности, бо нічого путящого не мала, а тепер приходиться їй коритися у всім». До речі, з приводу данини яку платили литовці Русі, є цікавий запис в «Хроніці» Київського Михайлівського монастиря: «народ же цей [литовці] даниною звірів, медів, віників, лика та іншого князям руським служив».

Далі М. Грушевський зауважує, що литовсько-польське зближення привело до того, що частина української еліти, почала шукати захисту в Московщині: «Коли Литвини опиралися на католицтво Польщі й тіснили

православних, православні хотіли опертися на православній … Москві, що здавна вела конкуренцію з Литвою в збиранню земель старої Київської держави. Великі князі литовські хотіли зібрати «всю Русь» собі, великі князі московські – собі. … Коли ж Литва почала гнобити українсько-білоруські краї, і сі почали тягнути до Москви … Особливо се показалося на пограничній між Литвою і Москвою Чернігівщині. Як ми знаємо північна Чернігівщина була повна маленьких князівств … сі князівства почали переходити під московську зверхність. … Вел. князь московський почав в листах до литовського правительства називати себе «государем всеї Руси».

Наталія Полонська-Василенко теж зазначає, що «У XV ст. в становищі Литовсько-Руського князівства зайшла кардинальна зміна. Під впливом литовського елементу уряд Великого Князівства дедалі і менше звертав увагу на русинів-білорусів та українців, а натомість переносив центр ваги на Польщу й легковажив Московське князівство, яке зростало за його рахунок. В останній чверті XV ст., як згадано вище, чернігівські князі потягли до Москви зі своїми землями».

З цього приводу сучасна дослідниця Олена Русина підкреслює: «Уявлення про мирний і добровільний характер приєднання Сіверської землі до Московщини потребує певних коректив. … Ті сіверські міста, які перебували під контролем воєвод великого князя литовського, чинили їм збройний опір». Далі вона зауважує, що внаслідок експансіоністської політики у 1503 р. до Московської держави фактично перейшли всі сіверські міста – Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків. Але центральним об’єктом їхніх претензій залишався Київ. Після падіння Константинополя (1453 р.), котре розглядалося російськими ортодоксами як Божа кара за укладення Флорентійської унії 1439 р., Москва намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі. Так було сформульовано теорію «Москви – третього Риму», суть якої полягала в тому, ні «перший» Рим, ні «другий» Рим – Константинополь, вражені католицькою «єрессю» не здатні виконувати функцію світового центру християнства. Це є довічною прерогативою «третього» Риму – Москви, відповідальної за долю християнства у всесвітньому масштабі. Серед московських князів, духовенства, провідної еліти поширюється переконання у тому, що Москва – спадкоємиця Києва, а московські князі – нащадки Рюриковичів». Це теоретичне гасло про спадкоємність Москви на Візантію, Русь, Київ, на практиці реалізувалось загарбницькою політикою щодо українських земель.

Як зазначає Орест Субтельний: «Починаючи з XV ст. російський експансіонізм був головним чинником історії Східної Європи й зокрема України. З 1462 р., коли молода Московська держава охоплювала якихось 24 тис км², до 1914 р., коли Російська імперія займала 23,8 млн. км², тобто одну шосту

суходолу землі, територія Росії приростала з середньою швидкістю 80 км² на день».

Ще одним важливим чинником в історії України XIV–XVI ст. був кримсько-татарський фактор. Не випадково згадувана вище київська дослідниця Олена Русина назвала свою монографію «Україна під татарами і Литвою», а перший її розділ – «Татарська доба в історії України». **Татари появилися у степовому Криму з 1239 р.** і були улусом Золотої Орди. У 1425 р. хан Хаджі-Гірей відокремився від Золотої Орди й створив Кримське ханство з столицею в Бахчисараї. Незабаром після завоювання турками Південного берега Криму (1475) він потрапив у васальну залежність від турецького султана, але в своїй зовнішній політиці керувався власними інтересами. Хоча самі кримські татари провадили в основному осілий спосіб життя, вони контролювали кочових татар-ногайців. Власне останні починаючи з 1468–1474 рр. і аж до кінця XVII ст. майже щорічно нападали на Україну, плюндрували, грабували її, захоплювали полонених (ясир), яких потім продавали в рабство. Так, до кінця XV ст. татари вчинили не менш 41 нападу, зокрема 31 напад на Поділля, 9 – Галичину, 7 – Волинь, 4 – Київщину, 2 – Белзьке воєводство. До середини XVI ст. відбулося вже понад 100 нападів. Татарські загони інколи забирались аж під Перемишль. Ці напади супроводжувались спустошеннями міст і цілих регіонів, захопленням у ясир великої кількості людей. У зазначений період було захоплено близько 220 тис. осіб при загальній чисельності населення України – 3,7 млн. осіб. У XVI ст. за 63 роки відбулося 69 татарських нападів (Поділля – 32, Волинь – 18, Руське і Белзьке воєводства – 17, Лівобережжя – 2). У першій половині XVII ст. втрати українського населення склали 300 тис. осіб. Не дивно, що згідно перепису населення 1666 р. в Кримському ханстві мешкало 1.120 тис. осіб. З них: татар – 180 тис., 20 тис. – греків, караїмів, вірмен, євреїв і 920 тис. українців.

Татарський розбій привів до того, що більшість місцевостей на південь від Брацлавського та Київського воєводств між Південним Бугом і Дніпром і поза ними стали рідко заселеними або цілком безлюдною нічиєю землею, яку називали Дике Поле. Це була, як зазначає відомий історик Павло Роберт Маґочій: «буферна зона між Польсько-Литовською державою на північному заході, Московією на північному сході та Кримським ханатом і Османською імперією на півдні».

2. Політичне, соціально-економічне, духовно-культурне становище українського народу.

Політичне становище й соціально-економічний розвиток українських земель визначалися насамперед законодавством тих державних утворень, у складі яких вони перебували у зазначений період. З другого боку, події на українських землях треба розглядати в контексті загальних процесів доби європейського феодалізму характерними ознаками якого були зростання

великого феодального землеволодіння й створення фільварків, обезземелення селян, запровадження кріпосного права та панщини.

В цьому плані слід передовсім назвати **Литовські статути** – тобто кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на приєднаних до нього українських землях у XVI – першій половині XIX ст. Відомі три Литовські статути: 1529, 1566, 1588 рр. Вони були спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові підстави феодальної експропріації селян. Зокрема третій Литовській статут 1588 р. юридично запровадив кріпосне право, закріплював феодальну власність на землю та ін. Так, наприклад, у ньому визначалося феодальне землеволодіння: «Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті…, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові». Щодо закріпачення селян і розшуку втікачів феодалами постановлялось: «Якби якийсь вотчинний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п’ять чи шість миль жив, не переходячи до іншого боярина, і той, від кого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років – і надалі йому до нього діла нема. А коли б такий вотчинний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив – і тому боярину, чий він був, до двадцяти років його шукати вільно; а понад двадцять років якби не шукав – і надалі до нього нема діла».

Концентрація земель у руках феодалів, обезземелення селянства, посилення його кріпосної залежності стали основою для формування фільваркової системи господарювання. Отже, **фільварки** – це великі багатогалузеві панські господарства, які ґрунтувалися на дармовій праці кріпосних селян. Згідно з т.зв. «Уставою на волоки» (1557 р.) – правовим документом, на основі якого здійснювалася аграрна та фінансово-податкова реформи, всі земельні володіння ділилися на однакові ділянки – волоки (від 16,8 до 1,8 га), що стали одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводились під фільварки, решта розподілялося між селянами. «Устава на волоки» збільшувала податки та повинності селян, а розмір податку (натурою чи грошима) встановлювався в залежності від родючості ґрунту. Посилилось закріпачення селян, обмежувалося право їх переходу, селяни позбавлялися права користуватися лісами і т. ін. «Устава на волоки» визначала два дні панщини на тиждень і встановлювала розпорядок робочого дня на панщині та покарання за прогули: «А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти з роботи, як заходить сонце, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень година, надвечір – година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але півгодини має бути…, а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має».

Основою економіки України, починаючи з XIV і протягом XVI ст. залишалося хліборобство і традиційні промисли: мисливство, рибальство, бортництво. Відповідно найчисленнішим станом українського суспільства було селянство.

Життя міст значною мірою визначалося **магдебурзьким правом**, тобто середньовічним міським правом, за яким міста звільнялися від управління і суду великих земельних власників та створювали органи місцевого самоуправління – магістрати. Магістрат складався з виборного війта, бурмістрів (його помічників), райців та лавників (радників). Львів отримав магдебурзьке право у 1356 р.

Із наданням українським містам магдебурзького права набула поширення така форма виробничо-правового об'єднання міщан за їхнім фахом як цехи. **Цехи** – це корпоративні союзи вільних міських ремісників (однієї чи кількох споріднених спеціальностей), які забезпечували своїм членам господарську й особисту незалежність, а також монополію заняття даним видом ремесла в місті та привілейоване становище на місцевому ринку. Вже наприкінці XIV ст. у Львові існувало не менше чотирьох цехів: пекарський, різницький, шевський, кравецький; наприкінці XV – 14, у середині XVII – близько 30 цехів, в яких працювало понад 500 майстрів.

Значний внесок у релігійне та національно-культурне життя зробили **братства**. За структурою вони нагадували міські цехи, мали свої статути, в яких передбачали регулярне проведення зборів, виборність старшини та прийняття присяги. Існували на членські внески та пожертвування. Братства виникли при церквах у XV–XVII ст. й спочатку носили релігійно-благодійницький характер, а згодом займалися громадсько-політичною і національно-культурницькою діяльністю – засновували друкарні, братські школи тощо. Особливо відомі: Успенське братство у Львові (1585 р.), Київське Богоявленське братство (1615р.), Луцьке братство (1617 р.). Львівське братство домоглося права ставропігії – непідлеглості місцевим православним єпископам. Воно організувало у Львові шпиталь – притулок для непрацездатних, надавало матеріальну допомогу своїм незаможним членам. Своєрідним феноменом в Україні XV–XVIII ст. було заснування й утримання братських шкіл. Таку першу школу заснувало братство у Львові 1586 року. Близько 1576–1580 рр. у м. Острозі на кошти князя Костянтина Острозького була заснована перша українська вища школа – Острозька академія. Великою заслугою Острозького культурного осередку і унікальною пам'яткою української культури стала Острозька Біблія староукраїнською мовою.

В історичних умовах того часу, коли українці були позбавлені власної державності чи не єдиним націоорганізуючим чинником в Україні була Церква – ця своєрідна «держава духу». Оскільки в XV–XVI ст. церква переживала глибоку внутрішню кризу, що проявлялося у втручанні світської влади у її

справи, падінні авторитету церковної ієрархії, порушенні релігійно-моральних засад, непорозуміннях між братствами та церковною ієрархією, втручанням у справи української православної церкви новоствореного (1589 р.) Московського патріархату та ін. Тому, у частини вищого духовенства православної церкви та світської еліти почала визрівати думка про доцільність унії з католицькою Церквою. Варто нагадати, що після церковного розколу між Римським престолом і Константинопольським патріархатом у 1054 р., робилися неодноразові спроби об'єднання церков, але реальні можливості для цього склалися лише у XVI ст.

Зазначимо, що Київські митрополити у другій половині XV ст. були прихильниками об'єднання православної і католицької церков й підтримували зв'язки з Римом. Згодом ці відносини були перервані, а Київська митрополія вступила у період глибокої кризи, вихід з якої частина духовенства та мирян бачили в унії. Ініціатором її спочатку був Львівський православний єпископ Гедеон Балабан, який дещо пізніше став противником унії. Але ідею унії підтримував Київський митрополит Михайло Рогоза, Луцький єпископ Кирило Терлецький, Володимирський (Волинський) єпископ Іпатій Потій та ін. Останні двоє виїхали у 1595 р. до Риму для переговорів з Папою Климентієм VIII. Внаслідок переговорів Папа видав документ, який встановлював права та привілеї уніатської церкви, яка з 1774 р. отримала назву Греко-Католицька Церква (нині Українська Греко-Католицька Церква). В її історії дослідники виділяють два періоди: 1) Київський (до кінця XVIII ст.) та 2) Галицький (з початку XIX ст.).

З історії унії цікавим є той факт, що на етапі підготовки її підтримував найвпливовіший український князь Василь-Костянтин Острозький, який під час Берестейського собору у жовтні 1596 р. перейшов до табору її противників. І навпаки – її противником був відомий український церковний та культурний діяч Мелетій Смотрицький, який згодом перейшов на унію.

Отже, 16–20 жовтня 1596 р. у Бересті відбувся церковний собор, на якому Київська церква в особі митрополита Михайла Рогози і 5-ти українських єпископів прийняла рішення перейти під юрисдикцію Римського Престолу, забезпечивши при цьому збереження традиційної східної обрядовості та власної церковної й етнокультурної самобутності. Згідно з умовами Берестейської унії, українська уніатська церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської катедр, використання старого (юліанського) календаря, нижче духовенство і надалі зберігало право одружуватись. Одночасно визнавалась зверхність Римського Папи як першоієрарха всієї Християнської Церкви та були прийняті догмати католицької церкви. Уніатське духовенство зрівнювалося у правах з католицьким, так само шляхта і міщани, котрі прийняли унію, урівнювались у правах з католиками й одержали право займати посадив державних та міських урядах.Внаслідок, з восьми єпархій Київської митрополії

унію прийняли шість: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пінська, Полоцька, Луцька, Холмська. Перемишльська єпархія прийняла унію у 1692 р., а Львівська – 1700 р.

Тож, в духовному житті України **Українська Греко-Католицька Церква** зайняла важливе місце, пройшовши з часу свого виникнення цікавий і нерівномірний розвиток, щоб стати у XIX–XX ст. національною церквою. Варто навести її оцінки різними істориками. Так, Ю. Мицик пише: «Задумана її ініціаторами як спосіб подолання кризи православ'я, що в умовах бездержавності відчувалася дедалі гостріше, унія, одначе, призвела до розколу українців. Брак єдності, втрата національної еліти, релігійне протистояння – прикметні риси життя українського суспільства поунійних часів».

«Берестейська унія 1596 р. – пишуть тернопільські автори, проводилася як вимушений крок з метою збереження ідентичності української православної церкви. Укладення унії здійснювалося українською православною церковною верхівкою згори без опори на інші верстви суспільства, спричинивши всередині нього протистояння, в тому числі напередодні і під час національно-визвольної війни середини XVII ст.».

Відома київська дослідниця Наталя Яковенко розмірковує: «…мусимо визнати, що православний загал нічого не втрачав на унії, ба більше: владики-уніяти шукаючи через голову єпископату Польської Католицької Церкви опіки Римської курії, поза сумнівом зміцнювали позиції православних у католицькій державі. Нічого не загрожувало й традиційній обрядовості Руської церкви, а глибші догматичні розходження в артикулах унії було протрактовано з обережною делікатністю й відкладено на майбутній розсуд богословів. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав передусім опір «новині»: ментальне неприйняття всякого нововведення, заперечення його як замаху на усталену, відтак – справедливу й добру старовину».

Тому, очевидно, має рацію львівський науковець Іван Паславський, зауважуючи: «Нерозуміння культурно-національної суті унії з боку певної частини тогочасної української світської та духовної еліти було головною причиною неприйняття нею самої ідеї церковної єдності з Римом, що врешті-решт спричинилося до внутрішньо церковного розбрату, поділило українську суспільність на ідейно-політичні табори з орієнтацією на Захід одних, а на Москву – інших».

3. Виникнення українського козацтва та утворення Запорозької Січі.

В історії України козацтво і Запорозька Січ займають особливе місце. Це одна з тих славних сторінок нашої історії, яка живила, а почасти й живить нашу історичну пам'ять. Недаремно ще сьогодні українці подекуди називають «козацькою нацією». Можна навести безліч висловлювань представників

різних народів, які одностайно характеризують українське козацтво і Запорозьку січ, як унікальне, виняткове явище всіх часів і народів. Безперечно, що на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців, як окремої етнічної спільноти. Хоч яку сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний слід. Як пишуть дослідники козацтва: «В економіці це означало освоєння величезних територій північно-причорноморських степів і створення господарства нового типу, яке ґрунтувалося на вільнонайманій праці. …В сфері політичній козацтво започаткувало новий етап у державотворчому процесі. … Не менш вагомим був внесок козацтва у духовний розвиток українського народу. Підтримка братського руху, шкільної освіти, православних церков й монастирів – лише незначний перелік тих культурно-освітніх акцій, які здійснювало воно на українських землях протягом багатьох і багатьох десятиліть свого існування» .

Існує багато версій щодо часу виникнення та походження козацтва. Так, О. Бойко називає їх аж десять: «хозарська», «чорноклобуцька», «татарська», «автохтонна» «черкаська» «болохівська», «бродницька», «уходницька», «захисна», «соціальна». Взагалі наприкінці XIX – на початку XX ст., найбільше зробив для дослідження історії козацтва Дмитро Яворницький – автор багатьох праць, серед яких, в першу чергу, слід назвати трьохтомну «Історію запорозьких козаків».

Отже, поява козацтва датується кінцем XV ст. – перші писемні згадки відносяться до 1489, 1492, 1499 років.

Причини, які привели до виникнення козацтва мали комплексний характер: економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні. Південні степові райони України стали у XV ст. тією місцевістю, де збиралися представники різних соціальних категорій населення. Практично вже з самого початку козацтво формувалось як категорія людей, що виходила за вузькі рамки середньовічної становості – козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козацтво розвивалося на широкій соціальній базі – його школу пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – селянства, міщан, навіть шляхти. Козацтво відігравало визначну роль у справі збереження українського етносу. Протягом тривалого часу воно, по-суті, залишалося єдиною реальною силою, здатною вести відкриту збройну боротьбу зі своїми войовничими сусідами, сенс якої полягав насамперед у тому, щоб забезпечити українському народові право на існування, економічний та духовний розвиток. І козацтво з честю виконало покладену на нього історичну місію. В конкретно-історичних умовах середини XVI ст., саме воно перехопило естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств в другій половині XV ст. Отже, мова йде про державотворчі функції

козацтва, тобто вперше ці функції перейшли безпосередньо до рук представників народу-козаків.

В другій половині XVI ст. за дніпровськими порогами виникло специфічне військово-політичне утворення – Запорозька Січ, що стала новою історичною формою української державності. Більше того, є підстави вважати Запорозьку Січ не лише військово-політичним, державним, а й господарським утворенням. Від часу свого створення й до ліквідації Запорозька Січ кілька разів змінювала місце свого розташування: 1553–1556 рр. – Хортицька; 70-ті рр. XVI ст. – 1593 р. – Томаківська; 1593–1638 рр. – Базавлуцька; 1639–1652 рр. – Чортомлицька; 1709–1711 рр. – Кам'янська; 1711–1728 рр. – Олешківська; 1734–1775рр. – Нова Січ.

Республіканська форма правління, участь якнайкращих кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських, політичних та військових питань, перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм, що еволюціонував до вищих форм суспільної організації. Висока здатність до виживання Січі забезпечувалась також внутрішньою демократією, рівністю всіх членів січової громади перед предківськими звичаями та правами. Очевидно невипадково Запорозьку Січ називали Козацькою Християнською Демократичною Республікою. Тут була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада, яка водночас виконувала функції вищої законодавчої, адміністративної і судової влади. Козацька рада обирала уряд Січі – військову старшину, до якої входили: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінні отамани. Нижчим рангом йшли: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи; в козацькому війську були: полковники, сотники, десятники; у своєму складі воно мало піхоту, кінноту, артилерію і флот.

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною наступальною стратегією і маневреною тактикою перевершувало феодальні армії Європи, що дотримувалися стратегій позиційної оборонної війни. Запорозьку піхоту вважали найкращою в Європі. Вона героїчно і майстерно билася з ворогом, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша стріляла, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Найпоширенішим у козаків видом бойового порядку став табір – своєрідна рухома фортеця. У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалось військо. Як свідчив Боплан: «Вони дуже вмілі у виготовлені селітри, якої у цих краях дуже багато. І виготовляють прекрасний гарматний порох. …Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя. …Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі. …Сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар.».

Кіннота у запорожців була менш численна від піхоти, але і її дії відзначалися військовою майстерністю. Запорозька кіннота вела наступ т.зв. «лавою», шикуючись півколом, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у його тили.

Артилерія запорозького війська складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих гармат – фальконетів. Козаки були озброєні шаблями і списами, а також вогнепальною зброєю: мушкетами, пістолями самопалами, рушницями. Недаремно їх називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи (бойові молоти), якірці; ще на початку XVI ст. вони використовували запалювальні ракети.

Козацький флот й морські походи належать до найславетніших сторінок історії українського військового мистецтва. Вже на початку XVII ст. козацька флотилія набула слави найдошкульнішого ворога турецького флоту в Чорному та Азовському морях. Своєю вправністю в морському бою, відчайдушністю й дотепністю при штурмах прибережних фортець козаки викликали непідробне захоплення в сучасників. Так, французький посол у Стамбулі називав козаків «господарями Чорного моря», а посланець шведського короля звертався до українських козаків як до «володарів Дніпра і Чорного моря». Італійський мандрівник писав, що «немає таких турецьких міст навколо Чорного моря, які б козаками не були б зайняті та пограбовані». Своєю блискучою серією походів на Чорне море 1600–1640-х рр. українські козаки поклали край безроздільному пануванню тут турецького флоту. Козаки досягали, навіть, самої столиці Османської імперії – Стамбула. Детальний опис морських походів козаків зробив ще у XVII ст., згаданий вище Гійом де Боплан.

Запорожці підняли на високий рівень сторожову і розвідувальну службу, створили оригінальну систему сигналізації, були добрими майстрами будувати земляні укріплення. Сучасники змальовують запорозьких козаків, як людей фізично витривалих, мужніх і відважних, невтомних на війні. Так, турецький хроніст Мустафа Наїма твердив: «Можна відверто сказати, що на всій землі не знайти людей сміливіших, які менше турбувалися б своїм життям, менш за все боялися б смерті».

Визначаючи історичну місію козацтва та Запорозької Січі варто зазначити, що: «На становлення і розвиток українського козацтва від його появи і до кінця існування впливало протистояння між християнською і мусульманською цивілізаціями. …Туреччина втягнула Крим в орбіту своєї наступальної політики, залучаючи ханів до власних збройних конфліктів і заохочуючи їх агресивність. Та найтрагічнішою для українського народу стала та обставина, що татари почали виконувати замовлення на постачання рабів до Туреччини. …Наприкінці XV ст. відбулися перші спустошливі напади татар на українські землі. …Регулярні татарські напади тривали аж до кінця XVII ст. і вели до трагічних демографічних і економічних втрат. …З моменту виникнення козацтво брало на себе одну з

найважливіших політичних функцій… – захисту власних територій і населення від зовнішнього втручання. …Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, суть якої зводилась до того, що козацтво є оборонцем християнської віри від невірних. Під час війн з поляками до релігійних лозунгів на захист православ'я додалася ще й національна ідея…».

4. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – першої третини XVII ст.

Наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. українськими землями прокотилося дві хвилі активного протесту народних мас проти існуючих порядків. Перша (1591–1596 рр.) була порівняно короткою в часі, друга (1625–1638 рр.) тривалішою. Головною рушійною силою народних виступів було козацтво. Основними причинами повстань були: посилення національного і кріпосного гніту, активна експансія шляхти на українські землі, зіткнення інтересів шляхти та козаків, намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво та ін. Тож, під час першої хвилі відбулося два повстання: 1591–1593 рр. під проводом К. Косинського та 1594–1596 рр. – очолюване С. Наливайком. Обидва повстання зазнали поразки й протягом наступних тридцяти років не було великих народних виступів.

Від середини першого десятиліття XVII ст. й до 1622 р. козацтво очолював уродженець с. Кульчиці неподалік м. Самбір Петро Конашевич-Сагайдачний, який навчався у Львівській братській школі та Острозькій академії, а наприкінці XVI ст. подався на Запорожжя, де незабаром не просто очолив козацтво, був обраний гетьманом, а й став видатним державним діячем. Понад п'ятнадцять років він керував усіма великими морськими та суходільними походами козаків, водив козацьке військо на Стамбул й Москву.

П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у тогочасній європейській політиці, встановив дипломатичні зв'язки з Грузією, Іраном, Московською державою. Саме козацьке військо, очолюване Сагайдачним врятувало польську армію, та й загалом Польщу, від розгрому турками в Хотинській війні 1621 року. За його гетьманування чисельність козацького війська становила – 40 тис – це була дисциплінована козацька армія, добре озброєна вогнепальною зброєю, а козацька флотилія досягла кількох сотень «чайок» (човнів). Внесок Петра Конашевича-Сагайдачного у розвиток визвольного руху в Україні та згуртування українського суспільства перебільшити неможливо. Першим заходом у тій діяльності стало впорядкування козацького війська, підвищення його боєздатності. Перетворенню козацтва на провідну верству українського суспільства сприяла ідеологічна підтримка Війська Запорозького православною Церквою та братствами, і навпаки. Завдяки діяльності Сагайдачного, Київ знову став релігійним і духовним центром України. В тогочасних джерелах П. Конашевич-Сагайдачний характеризується як блискучий полководець, мудрий політик, талановитий дипломат: «Був то чоловік великого духу, що сам шукав

небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім».

Друга хвиля козацько-селянських повстань прокотилася Україною у 20-30-х роках: 1625 р. – під проводом М. Жмайла, 1630 р. – Т. Федоровича (Трясила), 1635 р. – гетьмана І. Сулими, 1638–1639 рр. – під проводом П. Бута, Я. Остряниці, Д. Гуні. Та всі вони закінчилися поразками. Невдачі були спричинені стихійністю, неорганізованістю, поганим озброєнням, локальним характером дій, малочисельністю повстанців, а також непорозумінням між козацькою старшиною й рядовим козацтвом, неузгодженістю дій реєстрового та нереєстрового козацтва, нечіткістю програмних вимог тощо. Однак, незважаючи на поразки, козацько-селянські повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво пригальмовували процеси полонізації, зменшували тиск феодального гніту, підвищували авторитет козацтва, сприяли нагромадженню досвіду боротьби, прискорювали формування національної свідомості.